

طراحی مدل مطلوب کارگرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی

* نسیبه سادات شبیری

* منافخریان نجفی کاشانی

* راحیل شمس

* نگار عرب

دکتر حسن عابدی جعفری

عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

محمدصابر جعفری*

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پایان بن علوم اسلامی

چکیده

این مقاله، مسجد را از منظر علم مدیریت مورد بررسی قرار داده، چرا که موضوع علم مدیریت، سازمان است، و مسجد به عنوان یک سازمان یا یک نهاد، در محدوده بررسی این علم قرار می‌گیرد. مقاله حاضر در دو بخش تنظیم شده: بخش نظری و بخش عملی در بخش نظری، پس از مروری بر ادبیات تحقیق این مقاله به موضوع مسجد از سه منظر نگریسته است: نخست، نسبت مساجد با محیط بزرگتری که در آن زندگی می‌کنند.

در این منظر، فرض تحقیق بر آن است که مساجد به علت محاط بودن در محیط بزرگتر خود، به شدت متأثر از دگرگونی‌های این محیط‌اند و بخش مهمی از تغییرات و چالش‌های پیش روی آنها زاینده تغییرات محیط است.

• در مرحله دوم، سازمان‌ها انواع گوناگون دارند، سازمان مساجد، با کدام یک از این انواع سنخیت و سنخیت بیشتری دارد؟

از میان سازمان‌های مبتنی بر سود، سازمان‌های مبتنی بر ترس و سازمان‌های مبتنی بر ارزش، مسجد کدامین نوع از این انواع است؟
یا در میان سازمان‌های مبتنی بر ایمان و سازمان‌های غیر ایمانی، مسجد با کدام یک منطبق است؟

و یا در میان سازمان‌های دولتی، انتفاعی، به کدام یک نزدیکتر است؟
سرانجام، مسجد سازمانی دیده شده است: غیر انتفاعی، غیر دولتی، داوطلبانه و مبتنی بر ایمان

• در مرحله سوم، عملکرد مدیریتی مساجد در دو سطح خرد یعنی مدیریت عملیاتی یک واحد مسجد، در مقابل سطح کلان، یعنی عملکرد مدیریتی کلان مساجد در کشور یعنی مدیریت راهبردی مساجد مورد بحث قرار گرفته است.

• دست آخر از دل مباحث نظری، مدلی برای مدیریت راهبردی مساجد در دو بعد عملکرد نیایشی و عملکرد غیر نیایشی استخراج شده است.

کلید واژه‌ها: مدیریت راهبردی مساجد، سازمان‌های مبتنی بر ایمان، سازمان‌های داوطلبانه، سازمان‌های غیر انتفاعی، سازمان‌های غیر دولتی

۱- مقدمه

در حال حاضر به علت پیچیده و چند بعدی شدن مسائل مختلف در جوامع، شاهد ایجاد سازمان‌های گوناگون در تمامی زمینه‌های مختلف جوامع هستیم تا به نیازهای بشری پاسخ دهند. علاوه بر خصوصیت اجتماعی بودن انسان، هم اکنون دیگر، تلاش یک فرد به تنهایی و یا حتی یک گروه، بدون سازماندهی و در چارچوب یک سازمان، نمی‌تواند برآورده کننده نیازهای انسانها باشد. حضور

سازمان‌ها در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی چنان پرننگ است که یک فرد از قبل از تولد تا بعد از مرگ با سازمان‌های مختلف در ارتباط بوده و سرنوشتش با این پدیده بشری گره خورده است. برخی از متفکران را نظر بر این است که اکنون دیگر شاهد پدیده‌ای به نام «جامعه» متشکل از «افراد» نیستیم، بلکه «جوامع» کنونی متشکل از «سازمان‌ها» هستند (دراکر، ۱۹۹۰) و «جامعه» بدین معنا باید موضوع علم «جامعه‌شناسی» قرار گیرد.

در دیدگاه نهادگرایی^۱، هر سازمان یا به عبارت بهتر هر «نهاد»، در راستای ارضای یکی از نیازهای بشری فعالیت می‌نماید و به یکی از انواع نیازهای بشری پاسخ می‌دهد. طبق نظریه «هرم سلسله مراتبی نیازها»ی آبراهام مازلو، از جمله نیازهای انسان نیاز خود شکوفایی است. این نیاز در انسان، عالی‌ترین مرتبه نیاز است و خود دارای ابعاد و اشکال متفاوتی می‌تواند باشد. یکی از ابعاد این نیاز بسیار پیچیده، گرایش به «پرستش» و در مرحله پایین‌تر «دیگر خواهی» می‌باشد. در سیر تحول تمدن غربی و پیدایش مدل جامعه مدنی غربی، برای پاسخگویی به ابعاد متفاوت نیاز خود شکوفایی در انسان‌ها نوعی از سازمان‌ها پدید آمده‌اند که به «سازمان‌های داوطلبانه»^۲، «سازمان‌های غیر دولتی»^۳، یا «سازمان‌های غیر انتفاعی»^۴ موسوم هستند.

جالب است که بدانیم در اسلام، به عنوان یک دین مترقی، این گونه سازمان‌ها و تشکیل آنها سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. به علت مفهوم خاص «عبادت» در اسلام - که هر عملی را که به قصد قربت الهی صورت گیرد را عبادت برمی‌شمارد - اعمال

1- Institutionalism

2- Voluntary Organization (V.O)

3- Non Governmental Organizations (NGO)

4- Not for Profit Organization (NPO)

نیایشی و غیر نیایشی با نیت الهی، در زمره عبادت به شمار می‌روند. از سوی دیگر، به علت تأکید خاص اسلام بر ارزش جمع و جماعت، این دین مبین راهکار بسیار مبتکرانه‌ای را ارائه نموده است و آن تشکیل سازمانی داوطلبانه، غیر دولتی و غیر انتفاعی به نام «مسجد» است. مروری بر نقش و اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش و کارکردهای آن در طول تاریخ حیات مدنی مسلمانان نشان می‌دهد که مساجد در اسلام و در جوامع مسلمان همان نقشی را ایفا کرده‌اند که امروزه از یک سازمان غیر انتفاعی در غرب انتظار می‌رود. با این تفاوت که معمولاً یک سازمان غیر انتفاعی در عرصه بسیار خاصی با هدفی مشخص که توسط اعضای آن تعیین می‌گردد فعالیت می‌نماید، در صورتی که این هدف تأمین گردد، سازمان باید منحل گردد و یا تغییر هدف صورت پذیرد. اما نهاد «مسجد» انعطاف‌پذیری بسیار زیادی دارد و با رعایت اصول ذکر شده در منابع اسلامی، یک مسجد می‌تواند به دامنه وسیعی از فعالیتها پرداخته و در زمینه‌های مختلف، به نیازهای انسان به صورت سازمانی پاسخ دهد و از سوی دین اسلام، الهی و عبادی بودن این فعالیتها به رسمیت شناخته می‌شود.

در جوامع اسلامی، از جمله ایران، حضور مساجد در زندگی اجتماعی مردم حضوری پررنگ است بدان گونه که طبق آمارهای رسمی هم اکنون در ایران بالغ بر ۷۰۰۰۰ مسجد (محمدیان، ۱۳۸۲: ۲۰) وجود دارد. این تعداد مسجد آنگاه مهم جلوه می‌کند که توجه کنیم تقریباً هیچ سازمانی از نوع دیگر دارای چنین تراکمی نیست. تنها امکان دارد مدارس از این نظر با مساجد برابری کنند.

بعد از گذشت بیش از ربع قرن از انقلاب اسلامی ایران و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، شاهد کمرنگ شدن هر روز نقش مساجد در جامعه هستیم. این

بی‌رونقی حتی در زمینه رسالت اولیه مساجد، برگزاری آداب و آیین‌های نیایشی، هم محسوس می‌باشد. عجیب‌تر آن است که این بی‌رونقی مزمن مساجد بعد از تشکیل جمهوری اسلامی در ایران رخ داده است. در حالی که این مساجد در دوره قبل از انقلاب بسیار فعال‌تر بوده و حتی همین مساجد محل شکل‌گیری بسیاری از تلاش‌ها برای برپایی نظام جمهوری اسلامی بوده است. تمامی کسانی که دوران قبل از انقلاب را به یاد دارند، بدون هیچ استثنایی، به نقش پررنگ مساجد در جامعه و در جریان‌ات منجر به انقلاب اسلامی ایران اشاره می‌کنند. به راستی مساجدی که در طول تاریخ ایران بالاخص در دوره قبل از انقلاب، بدان گونه پررنگ بوده‌اند و کارکردهای بسیاری را داشته‌اند چرا رفته رفته متروک گشته‌اند؟ آیا زندگی مدرن و پیچیده امروزی دیگر پذیرای مسجد نیست؟ آیا مسجد هم اکنون کارکردهای خود را در زندگی قرن بیست و یکمی از دست داده است؟ اگر بخواهیم این سؤال را به صورت اساسی‌تر مطرح کنیم باید پرسید آیا جوامع مسلمان میان «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را باید انتخاب کنند؟ و حال که از انتخاب تجدد‌گریزی نیست، باید با زندگی اجتماعی دینی و مظاهر آن از جمله مسجد وداع کرد؟ آیا مسجد در یک جامعه مسلمان تنها زمانی می‌تواند رونق داشته باشد که دین در مصدر حکومت نباشد؟ و...

این سؤالات و سؤالات بسیار دیگری ذهن هر فرد آگاهی را به خود مشغول می‌کند. اما این مقاله را سعی بر آن است که با رویکردی مدیریتی به پدیده مسجد بنگرد. وجود ظرفیت عظیمی چون هفتاد هزار مسجد در تمام نقاط کشور، با انبوهی از منابعی که در اختیار دارند، ضرورت نگاهی دقیق، علمی و موشکافانه‌ای را می‌طلبد. بنابراین تلاش این تحقیق بر آن است تا با موشکافی مسجد به عنوان یک

سازمان داوطلبانه غیر دولتی و غیر انتفاعی از زاویه علم مدیریت، به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- ۱- مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیر دولتی و غیر انتفاعی از نوع مذهبی در جامعه کنونی ایران چه کارکردهای مطلوبی می تواند داشته باشد؟
  - ۲- مساجد کنونی موفق، به ایفای کدامیک از کارکردهای یاد شده می پردازند؟
- قابل ذکر است کارکردهای مطلوب و نحوه مدیریت مطلوب مسجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی در دو بعد قابل طرح است:

۱- فعالیت های نیایشی

۲- فعالیت های غیر نیایشی

بررسی پاسخ به این سؤالات در ابتدا تلاش شود تا با مطالعه ادبیات نظری، مدل مفهومی کارکردها و نحوه مدیریت مطلوب مساجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی طراحی گردد. سپس به روش توصیفی، از نوع پیمایشی (با استفاده از پرسشنامه) بررسی می گردد که مساجد موفق در تهران، با توجه به مدل به دست آمده، در چه وضعیتی قرار دارند.

انتظار می رود با پاسخگویی به سؤالات این تحقیق، متولیان امور فرهنگی مذهبی در جامعه همچون مرکز رسیدگی به امور مساجد، وزارت ارشاد، سازمان اوقاف و... در تسری کارکردهای مطلوب و نحوه مدیریت مطلوب مساجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی (برآمده از این تحقیق) به دیگر مساجد بکوشند.

۲- پیشینه موضوع

۱-۲- تعریف مسجد

«کلمه مسجد» اسم مکانی است که سجده در آن انجام می شود، مانند خانه ای که

به خاطر سجده برای خدا ساخته می‌شود. از مسجد به عنوان محلی که نام خدا را در آن می‌برند (عبادات) یاد شده است. «مساجد» هم جمع «مسجد» است که معبد مسلمانان است. در حقیقت مسجد مکانی است برای عبادت و راز و نیاز با خالق هستی که در فرهنگ اسلامی از جایگاه رفیعی برخوردار است. مسجد مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. «مسجد خانه خدا و محل طرح مسائل دنیوی و اخروی مسلمین است».

از نظر شکلی نیز «مساجد اولیه مسلمین قطعه زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می‌کرد و دارای مأذنه نبود. اما اکنون اغلب مساجد دارای قسمتی است میانی به نام صحن که گاهی نیز مسقف است و در اطراف آن چهار رواق دارد که وسیع‌ترین آن رواق قبله است که محراب نیز در آنجا قرار دارد.

نخستین مسجد را حضرت محمد(ص) در مدینه و در کنار خانه خود ساخت. سپس خلفا و حاکمان و پادشاهان بر وسعت آن افزودند و در تزیین آن کوشیدند. در فاصله قرن اول و دوم هجری در عهد امویان با همکاری معماران بیزانسی شیوه معماری یونانی در ساختمان مساجد به کار رفت اما مسلمانان در آن تغییراتی دادند چنانکه به مرور زمان برخی از کلیساها به مسجد تبدیل شد. یعنی جهت بنا را از مشرق به سوی مکه تغییر دادند.

در پاره‌ای مساجد، سنت معماری ایرانی عصر ساسانی نیز ملحوظ گشته است. نام برخی از مساجد مهم اسلامی عبارتند از: «مسجد الاقصی، مسجدالحرام، مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد ایاصوفیا و مسجد گوهرشاد» (زرین چیان: ۲۲)

۲-۱-۱- مسجد در قرآن

«در قرآن کریم کلمه مسجد مجموعاً ۲۸ مرتبه ذکر شده است. از کل آیاتی که کلمه مسجد در آن‌ها یاد شده در پانزده مورد، کلمه مسجد با پسوند «الحرام» (مسجد الحرام) و پنج مرتبه، مسجد به تنهایی آمده است، یک مورد نیز مسجد با پسوند «الاقصى» (مسجدالاقصى) و یک مرتبه، مسجد با پسوند «ضرار» (مسجد ضرار) آمده و در شش مورد کلمه مسجد به صورت جمع (مساجد) وارد شده است. بیشترین آیاتی که نازل شده و موضوع مسجد در آن مطرح گردیده مشعر به مسجد به معنای خاص است و صریحاً درباره موضوع عام مسجد سخنی نگفته است. هر چند امکان بهره برداری از آنها جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن مسدود نمی‌باشد» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۴۶).

۲-۱-۲- تعریف مسجد از نظر قرآن

«آنچه که مسلم است، قرآن بحث لفظی درباره مسجد ایراد نکرده است و تعریف مسجد در قرآن بر اساس برداشت از مفاهیم آیات مربوط به مسجد ارائه می‌گردد و انتظار بحث لفظی از قرآن در تعریف مسجد انتظار شایسته‌ای نیست:

۱- قرآن معابد قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده شود. قرآن در یک جا به فرزندان حضرت آدم (ع) خطاب می‌کند «زینت‌های خود را هنگام مسجد رفتن برگزینید» (اعراف / ۳۱) و در جایی دیگر خطاب به بنی اسرائیل می‌گوید «داخل مسجد می‌شوند چنانکه اولین بار داخل شدند» (اسراء / ۷) این آیات نشانگر آن است که مسجد محل عبادت و عبادتگاه است.

۲- قرآن بر پایه عرف به مکانی که به اسم مسجد ساخته می‌شود می‌گوید هر چند

که از تمام اهداف عالیه مسجد تهی بوده و حتی نماز خواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضرار که قرآن با همین عبارت (مسجد ضرار) از آن یاد می‌کند.

۳- مسجد به معنای سجده گاه، اعضای هفتگانه سجده در بدن نیز در قرآن آمده است. چنانکه قرآن می‌فرماید: «به درستی که مساجد (سجده گاه‌ها) از آن خداست و کسی را با خدا نخوانید» بنابر قول مشهور معنای این آیه مواضع سجده است.

۴- چهارمین تعریفی که از کلمه مسجد در قرآن به دست می‌آید، این است که مسجد به معنای همین مسجد معمولی و عرفی است. البته گاهی به معنی مساجدی خاص، مثل مسجد الحرام و مسجد النبی و مسجد قبا و گاهی نیز به معنای عام آن یعنی همین مساجدی که در عرف امروز معمول است، متذکر گردیده.

۵- مسجد به معنای بیوت (خانه‌های) پیامبران در قرآن وارد شده (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۴۷).

۲-۱-۳- تعریف مسجد از نظر پیامبر (ص) ان و مطاعات فریضتی
«در تعریف مسجد از نظر پیامبر یک نکته مهم به چشم می‌خورد و آن اینکه در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان داشته نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف پیامبر از مسجد، معلوم می‌شود مسجد جایی است و یا جایی باید باشد که شرافت حضور انبیا را دارا باشد و اطلاق خانه خدا بر آن صدق کند. فرهنگ پیامبر همان فرهنگ قرآن است. پیامبر اسلام در جای دیگری می‌فرماید: «همه زمین را برای من مسجد و طهور کردند» از این کلام پیامبر دو برداشت مفید میسر است: یکی اینکه هر جا شرایطی داشته باشد که با فرهنگ قرآن و سنت مطابقت کند (به عبارت دیگر بتواند

مجلس انبیا، روشن به نور الهی و خانه خدا باشد) آنجا مسجد است. دیگر اینکه می‌گویند همچون یهود و نصاری نباشید که تنها و تنها معابد را محل عبادت می‌دانند. غرض از مسجد ملاقات با خدا است پس در هر جا این امکان فراهم شود آنجا مسجد است.

روایات بسیاری از پیامبر اسلام رسیده که با معرفی مسجد در واقع اهل مسجد را هم معرفی می‌کند، همچون «مسجد خانه متقین است»، «انسانهای مسجدی مؤمن هستند» و از این دست مطالب، که ضمن معرفی مسجد به اوصاف اهل آن نیز می‌پردازد» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۵۳).

۲-۲- مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی

شکل‌گیری جامعه مدنی^۱ معلول پیدایش شرایطی جدید در اجتماعات بشری می‌باشد. شاید بتوان مشخصات عمده این شرایط جدید را در دو محور زیر خلاصه کرد:

۱- با وقوع رنسانس در غرب و افزایش دانایی و توانایی بشر در حیطه‌های مختلف، اندک اندک، طبقه متوسط به معنای علم جامعه‌شناسی در جوامع تبدیل به طبقه اکثریت گردید.

۲- همپای تحولات پیش گفته، تغییرات شدیدی را در عرصه حاکمیت سیاسی در جوامع نیز شاهد هستیم به نحوی که معنای حاکمیت، ابزارهای اعمال حاکمیت و در کل فلسفه وجود حاکمیت تغییر نمود. کم‌کم به مردمان ساکن یک کشور نه «رعیت»، بلکه «تبعه» و پس از آن، «شهروند» خطاب گردید.

انواع سازمان‌ها در جامعه مدنی

در حالی که زمانی وجود سازمانی غیر دولتی - غیر سیاسی در جوامع امری غریب و نامأنوس می‌نمود (شکل افراطی آن را در فلسفه سیاسی کمونیسم و دولتهای رفاه شاهدیم) اما اکنون این سازمان‌های دولتی و سیاسی هستند که در مقایسه با سازمان‌های اقتصادی و سازمان‌های داوطلبانه غیر انتفاعی در اقلیت به سر می‌برند و فلسفه وجودی شان نیز ایجاد هماهنگی کلان بین دیگر سازمان‌های موجود در جامعه است. در این گونه جوامع مدرن، که در آنها جامعه مدنی شکل یافته بسیاری از امور جامعه توسط نهادهای مدنی برآمده از مشارکت مدیریت شده مردم انجام می‌پذیرد. قسمت اعظم این نهادها را نهادهای غیر دولتی - غیر انتفاعی تشکیل می‌دهند که از آنها به عنوان سازمان غیر دولتی یا سازمان غیر انتفاعی یاد می‌شود.

بدین ترتیب انواع سازمان‌ها در جوامع امروزی عبارتند از:

- ۱- سازمان‌های دولتی - انتفاعی همچون شرکت انحصاری دخانیات؛
- ۲- سازمان‌های - غیر انتفاعی همچون سازمان تأمین اجتماعی، جمعیت هلال احمر، وزارتخانه‌های اجتماعی و ...؛
- ۳- سازمان‌های غیر دولتی - انتفاعی همچون تمامی شرکت‌های تجاری بخش خصوصی؛

۴- سازمان‌های غیر دولتی - غیر انتفاعی مانند خیریه‌ها و عبادتگاه‌ها. فعالیت‌های سازمان‌ها یا نهادهای جامعه مدنی در چهار گروه قابل دسته‌بندی

است:

۱- نمایندگی منافع و علایق گروه‌های خاص در رابطه با دولت و سایر بخش‌های

جامعه

- ۲- بسیج فعالان اجتماعی برای افزایش آگاهی و اعمال نفوذ
- ۳- قانونگذاری و نظارت بر عملکرد دولت، رفتار و اعمال مقامات
- ۴- فعالیت‌های توسعه‌ای و اجتماعی برای گروه‌هایی که نمایندگی آنها را بر عهده دارند.

سازمان‌های غیر دولتی - غیر انتفاعی با حضور در میان مردم و عمل در عرصه‌های خردی که معمولاً از دید دولت دور مانده است، ضمن جلب اعتماد مردم، علائق، مطالبات و نیازهای آنان را شناسایی و همچون نمایندگان مردم به دولت منعکس می‌کنند. از این رو با ایفای چنین نقشی بر اعتماد مردم به آن سازمان‌ها افزوده و با بسیج آنها در قالب سازمان‌های غیر دولتی به فرایند تصمیم‌گیری مردم در امور خود مدد می‌رسانند. به عبارت دیگر سازمان‌های غیر دولتی - غیر انتفاعی در این حوزه سیاست ساز بوده و به طور غیر مستقیم بر سیاست‌گذاری و برنامه ریزی دولت تأثیر می‌گذارند.

به طور کلی سازمان‌های غیر انتفاعی محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند. [افزایش] دامنه اعتماد، موجب افزایش حضور مردم در سازمان‌های واسط می‌شود و افزایش سرمایه‌های اجتماعی، جامعه مدنی را فربه‌تر و کارکرد نهادهای آن را تسهیل و تسریع می‌کند. گسترش حضور مردم در نهادهای جامعه مدنی نقش آنان را در تعیین سرنوشت خویش پررنگ‌تر و فرایند مشارکت «توده‌ای» را به مشارکت تأثیر گذار، هدفمند، سازماندهی شده و فعال تبدیل می‌کند. لذا سازمان‌های غیر انتفاعی به دلیل ایفای نقش واسط و میانجی میان دولت و مردم و نیز فعالیت در عرصه‌های نمایندگی و بسیج عمومی، قانونگذاری، نظارت، فعالیت‌های اجتماعی و توسعه‌ای، موجب تسهیل روند مداخله و مشارکت مردم در امور خود و تسریع روند

دموکراتیک سازی می‌شوند. بدین گونه جامعه مدنی به عنوان حوزه غیر دولتی - غیر انتفاعی هویت یافته و پایگاه اجتماعی دولت نیز گسترش می‌یابد. انواع سازمان‌ها از نظر انگیزه اعضای آنها به نحو دیگری نیز تقسیم‌بندی می‌گردند:

۱- سازمان‌هایی که انگیزه افراد از شرکت در آنها مبتنی بر ترس و در کل هنجارهای تنبیهی است همچون زندان؛

۲- سازمان‌هایی که انگیزه افراد از شرکت در آنها مبتنی بر سود و کسب منفعت شخصی است مانند بنگاه‌های اقتصادی؛

۳- سازمان‌هایی که انگیزه افراد از شرکت در آنها تعالی بوده و نفع شخصی مطرح نیست. در این سازمانها افراد به صورت داوطلبانه حضور می‌یابند. سازمان‌های غیر دولتی - غیر انتفاعی از این نوع به شمار می‌روند. (هسلین و همکاران، ۱۳۷۸)

«در یک نگرش اجمالی، اهداف این مؤسسات به شرح زیر خلاصه می‌گردد:

۱- اهداف خدماتی - آموزشی؛

۲- اهداف خدماتی - بهداشتی؛

۳- اهداف خدماتی - فرهنگی؛

۴- اهداف خدماتی - اجتماعی؛

۵- اهداف توجه به گروه‌های ویژه (کودکان، زنان، عقب افتادگان، بیماران

خاص مانند ایدز و سرطان، تراکم جمعیت، گرسنگی، حقوق بشر و ...)

۶- ما بدین تقسیم‌بندی مؤسسات دارای اهداف خدماتی - مذهبی را نیز می‌افزاییم

همچون کلیساها، مساجد و هیأت‌های مذهبی.»

۲-۳- تأثیر اسلام بر حیات مدنی مسلمانان

جوامعی که هم اکنون به عنوان جوامع مدرن یا جوامع مدنی از آنها یاد می شود حداکثر ظرف دو دهه اخیر به این دستاورد بشری دست یافته اند و انباشت تمام تجربیات تاریخی آنان هم اکنون ثمر داده است. اما اسلام به عنوان یک دین مترقی و خاتم ادیان الهی که برای رهنمون کردن بشر به سعادت ابدی و جاودان نازل شده است از همان ابتدا هیچ گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. این کامل از آنجا که عقیده دارد «دنیا، مزرعه آخرت است» با ظهور خویش، بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه بشری «پراکند» تا اعضای هر جامعه‌ای متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود، این بذر را «پرووراندند». دستورهای این دین الهی در قالب کتاب آسمانی و جاوید آن «قرآن» و راهنمایی‌های پیشوایان این دین در عرصه امور دنیوی نیز بسترهایی مناسب را برای رشد و تکامل بشر ایجاد کرد. ۱۴۰۰ سال قبل که مدنیت در شبه جزیره عربستان به اندازه‌ای نبود که اقتضای ایجاد نهادهای مدنی کنونی را نماید، دین اسلام و پیامبر آن، حضرت محمد(ص) با تأکیدی بسیار شدید بر ارزش تجمع و تأسیس نهادی به نام مسجد، این نیاز بشری را به بشر آن روزگار «شناساندند».

به عنوان مثال یکی از پدیده‌های اجتماعی که در اسلام بدان بسیار اهمیت داده شده است و اثری بسیار عمیق بر حیات بشری جوامع مسلمان داشته است پدیده وقف می‌باشد.

«یکی از پیامدهای مهم وسعت وقف و کثرت موقوفات، پی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدنی بود. گر چه جامعه ما (جامعه ایرانی) به لحاظ سیاسی و فرهنگی مطلقاً

فاقد عنصر شهروندی بود اما در جهت نهادهای تمدنی دیگر گامهای بلندی برداشته شده بود. در زمانی که سراسر دنیای غرب در سلطه خشن و قرون وسطایی کلیسا بود و مظاهر تمدن و سازمان‌های اجتماعی امروز و نهادهایی مانند شهرداری، مراکز بهداشتی و سازمان‌های فرهنگی و... برای ارائه خدمات عمومی نه در غرب و نه در سایر نقاط جهان وجود نداشت، موقوفات و سازمان‌های اداره‌کننده آن به عنوان یک سازمان اجتماعی وسیع چنین خدماتی را ... انجام می‌دادند... در تمامی شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها و دهات دور افتاده، هزاران مدرسه، بیمارستان، آب انبار، تیمارستان، حمام عمومی، کاروانسرا، قنات، مسجد و حسینیه و ... که از محل سرمایه عظیم موقوفات فراهم شده و یا اداره می‌شود در اختیار مردم قرار می‌گرفت.... هزاران پزشک، دانشمند و شاعر و فیلسوف به یمن این موقوفات برخاسته‌اند، کاری که اگر دولت می‌خواست انجام دهد، از عهده دولت خارج بود.» (باقی و همکاران ۱۳۸۱: ۲۳۵)

همچنین خداوند متعال در قرآن کریم در اکثر مواردی که اراده بر بیان همراهی و یاری خویش دارد گروه مؤمنان، گروه صابران، گروه متقین و ... را شایسته همراهی خویش می‌داند.

«ان الله مع المتقين» (بقره / ۱۹۴ و توبه / ۳۶ و ۱۲۳)

«ان الله مع الصابرين» (بقره / ۱۵۳ و انفال / ۴۶)

«ان الله مع المؤمنين» (انفال / ۱۹)

«ان الله مع الذين اتقوا و الذين هم محسنون» (نحل / ۱۲۸)

و حتی در بسیاری از آیات، آنانی را که اهل فلاح و رستگاری می‌دانند را با

ضمیر جمع معرفی می‌کند (... اولئك المفلحون)

خطاب بسیاری از سخنان الهی در قرآن کریم به جماعت مردم (یا ایها الناس...) و یا جماعت مؤمنین (یا ایهاالذین آمنوا...) می‌باشد.

در اسلام حتی بسیاری از امور عبادی و از جمله مهم‌ترین آنها (نماز) در صورت برگزار شدن به صورت اجتماعی است که ارزش اصلی خود را خواهد داشت. حتی در سیره پیامبر، در اقامه نماز، اصل بر جماعت می‌باشد و اقامه نماز فرادا، استثنا است. «پیامبر گرامی اسلام بادیه نشینان عربی را که اسلام می‌آوردند از بازگشت به بادیه‌ها نهی می‌فرمودند و آنان را الزام به سکونت دائمی در محلی می‌نمودند.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۰)

پیامبر اسلام و ائمه هدی (ص) نیز با عنایت به همین اصول ارزشمند اسلام، دست به تأسیس مسجد زدند و در آن روزگار به اقتضای شرایط زمان و مکان، آن را محل انجام بسیاری از امور اجتماعی علاوه بر امور عبادی نمودند.

«انواع فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکت سیاسی، پر کردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آنها در طول دوران‌های مختلف جوامع اسلامی در چارچوب مساجد انجام می‌شده‌اند.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۱)

«مسلمان برای بسط مدنیت جدید به تأسیس مساجد اقدام می‌کردند و از این طریق تودهٔ مسلمان را در یک چارچوب تازه سازمان می‌دادند.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۰۷)

«مسجد مکانی برای عبادت، پایگاهی برای جهاد، مرکزی برای اجتماع مسلمانان،

مدرسه‌ای برای تعلیم و تعلم اسلامی (و در کل) عرصه‌ای برای ورود مسلمانان به حیات مدنی است.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۲)

باتوجه به مطالب پیش گفته و همچنین نقش و کارکردهای مساجد در طول تاریخ به روشنی در می‌یابیم که مساجد در دوره‌های رونق خویش، همچون یک سازمان غیر دولتی - غیر انتفاعی به ایفای نقش در جامعه اسلامی پرداخته‌اند.

۲-۴- کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه کارکرد^۱ در ادبیات علم جامعه‌شناسی در ادبیات علم جامعه‌شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده‌هایی که با آنها مرتبط است باقی می‌گذارد. یک رشته کنش اجتماعی منظم، کارکرد اجتماعی نامیده می‌شوند.

باید توجه نمود که این تعریف از «کارکرد»، تعریفی جامعه‌شناختی از ترجمه کلمه یادشده می‌باشد. همین واژه در ادبیات علم مدیریت نیز استفاده می‌شود. واژه یاد شده در ادبیات علم مدیریت معنای بسیار محدودتری نسبت به علم جامعه‌شناسی دارد که علمای مدیریت آن را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای یک بخش سازمانی دانسته‌اند.

هر چند کارکرد ابتدایی و اصلی مساجد، کارکرد نیایشی آن بوده است و از مساجد به عنوان محلی برای برگزاری آیین‌ها و عبادات جمعی استفاده می‌شده است اما به هیچ وجه این کارکرد، تنها کارکرد مساجد نبوده است. همان طور که قبل از این هم ذکر گردید روح جمعی در بسیاری از دستورهای اسلام و عبادات اسلامی وجود دارد و علاوه بر آن اسلام اهمیت بسیار زیادی برای اجتماع مؤمنین قائل است.

یکی از دلایلی که تنها امور عبادی صرف در مساجد انجام نمی‌شده، تعریف اسلام از عبادت می‌باشد. اسلام هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبارت برمی‌شمارد. با این پیش زمینه و همچنین به تاسی از سیره و سنت نبوی مساجد توانستند در زمینه‌های بسیاری در جوامع اسلامی نقش ایفا نمایند و خلأ وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند.

۲-۴-۱- کارکرد نیایشی

«خداوند هدف خلقت انسان را عبادت خود می‌داند و بهترین مکان برای این کار، مسجد است. از آیه کریمه قرآنی «و من اظلم ممن منع مساجد الله ان یذکر فیها اسمہ...» (بقره / ۱۱۴)

استفاده می‌شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است.

- آری، مسجد شریف‌ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است و نماز از جمله عباداتی است که در مسجد انجام می‌گیرد و گزاردن نماز در آن نسبت به مکان‌های دیگر ثواب بسیار بیشتری دارد. به یقین اگر نماز به جماعت برگزار شود ثواب آن باز هم به مراتب بیشتر خواهد بود.
- از جمله عبادات در مسجد، نماز بزرگ جمعه است که کار عبادی - سیاسی مسلمانان است که هر هفته در شهرهای مهم کشور جمع می‌شوند، هم خدا را می‌پرستند و هم در برابر دشمنان دینی آمادگی خود را اعلام می‌دارند. نماز در مسجد آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز، خود عبادت است و رسول خدا(ص) در این مورد می‌فرماید: «نشستن در مسجد به انتظار نماز، عبادت است مادامی که حدثی از او سرزنند. عده‌ای پرسیدند: ای رسول خدا حدث

چيست؟ فرمود: غيبت كردن». (مجلسی، ج ۸۳: ۳۸۴)

• از ديگر عباداتی که در مسجد انجام می‌گیرد دعا و مناجات است، از این رو به خصوص بعد از انقلاب، خواندن ادعیه‌ای چون کمیل، توسل، ندبه و... رونق بیشتری یافته است. چه اینکه در روایت آمده است دعای دسته جمعی به اجابت مقرون است.

• اعتکاف نیز عبادتی است که در مسجد انجام می‌گیرد. اعتکاف، یعنی اقامت در مسجد به قصد انجام اعمال مخصوص با شرایط و آداب ویژه که تزکیه و تصفیه روح از تمام معاصی را به دنبال دارد.

• «مراسم دیگری مثل خطبه‌های اخلاقی و دینی، عزاداری امام حسین (ع)، ختم اموات و انواع جلسات ذکر و قرائت قرآن که به طور معمول در مساجد انجام می‌شوند به واسطه محتوا با ماهیت (نیایشی) مسجد سنخیت پیدا کرده اند.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۲) و در مساجد برگزار گردیده‌اند.

۲-۴-۲- کارکرد آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قوی‌ترین کارکرد مساجد در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آنها است. این کارکرد بالاخص در دوران قبل از پیدایش نهاد های مدرن بسیار پر رنگ بوده؛ به گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان سیستم تعلیم و تربیت حول محور مساجد شکل گرفته بود.

«در روایتی رسول اکرم (ص) می‌فرماید: هر نشستی در مسجد بیهوده است مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش (مجلسی، ج ۷۷: ۸۶).

ما در تاریخ نیز می‌خوانیم که پیامبر در مسجد خویش آیه‌های قرآن، احکام و

معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می‌داد. جلسات آموزش نیز با نبود آن حضرت ادامه می‌یافت؛ زیرا استاد و مدرس کلاس‌های آموزشی مسجد النبی، تنها پیامبر نبود. افراد دیگری نیز که از صلاحیت‌های علمی لازم برخوردار بودند اداره این جلسات را بر عهده داشتند: عبدالله بن رواحه که شخصیتی علمی بود جلسات مربوط به توحید و معاد و مسائل اعتقادی را اداره می‌کرد.

آن حضرت درباره چنین مجلسی می‌فرمود: من نشستن در چنین مجالسی را بر نشستن در جلسات دعا و نیایش - که در گوشه دیگر از مسجد برپا بود - ترجیح می‌دهم، زیرا من برای آموزش و تعلیم مردم به پیامبری مبعوث شده‌ام.

«تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز آموزشی، صورت خاصی به خود گرفت. بسیاری از بزرگان علم و دانش فارغ التحصیلان حلقهٔ درس کلاس‌هایی بودند که در مساجد برگزار می‌شد. حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، باز مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گزارده می‌شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی است. از این رو مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی، آموزشی ایفا نکند در حقیقت از ادای بخشی مهم از رسالت خود باز مانده است.»

«مساجد از حیث آموزشی سه شکل کاملاً متمایز از یکدیگر اتخاذ کردند.»

• شکل اول آن بود که بسیاری از مساجد با محدود کردن دایره آموزشی خویش به آموزش عمومی و ابتدایی در حد قرائت قرآن اکتفا کنند. شیوه‌های آموزشی در این مکتب‌ها کاملاً سنتی است.

• شکل دوم مدرن است به این معنا که محلی در مسجد به عنوان کتابخانه در نظر

گرفته می‌شود و جوانان و نوجوانان و کودکان مسلمان به شکل گروهی از آموزش‌های ابتدایی (که از قرآن آغاز شده و به حدیث، اعتقادات و احکام می‌رسد) برخوردار می‌شوند. در این شکل... مسجد دارای کلاس‌هایی با صندلی و تخته سیاه است و حتی از ابزارهای نوین سمعی - بصری برای آموزش در آنها استفاده می‌شود.

• شکل سوم ارتقای مسجد تا حد یک دانشگاه است. برخی از مساجد در جهان اسلام تعلیم و تربیت دینی در سطوح عالی را نیز برعهده گرفته‌اند. در سال ۱۹۶۱ مسجد الازهر در قاهره به یک دانشگاه اسلامی تبدیل شد که همانند دانشگاه‌های جدید دانشکده‌های بسیاری دارد و از حیث دانشکده‌های فقه و کلام اسلامی شهرت دارد.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۶۵)

از دل چنین تلاش‌هایی علوم بسیاری منبعث از منابع اسلام سرچشمه گرفت. علوم چون فقه، اصول، کلام و فلسفه اسلامی و... نقطه عطفی در ایفای نقش آموزشی مساجد در طول تاریخ، دوران زندگانی دو امام شیعیان یعنی امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) می‌باشد. این دو امام با اغتنام فرصت به دست آمده در کشاکش تحولات سیاسی بین امویان و عباسیان دست به پرورش شاگردان بسیاری در علوم مختلف زدند که پایگاه آرایه این آموزش‌ها، مساجد بودند. در تاریخ تعداد شاگردان امام صادق حتی تا عدد ۴۰۰۰ تن ذکر گردیده است. این دو امام بزرگوار پدید آورنده طبقه‌ای جدید به نام طبقه علمای اسلامی هستند.

مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهم بسیار مهمی را در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند. «چون مسلمانان مسجد را محیط آموزشی ساخته بودند به تبع، کتابخانه‌هایی در آن به وجود آمد. اگر چه اکثر کتابخانه‌های مساجد در حد معمول بودند ولی بعضی از مساجد بزرگ دارای مجموعه‌هایی کامل از کتابهایی

بودند که در حکومت‌های اسلام شهرت زیادی داشتند. دانشمندان و دانشجویان نه تنها آزادانه از این کتابها استفاده می‌کردند بلکه برای آنها سخاوتمندانه غذا، مسکن، وسایل نگارش و دیگر خدمات نیز فراهم می‌شد... گفته می‌شود که دیوان و کتابهای شعر هشتاد طایفه در مسجد کوفه نگهداری می‌شد... البته در میان شیعیان به خاطر آنکه امامان شیعه به ویژه امام صادق(ع) به علوم مخلف احاطه داشتند، کتاب نویسی و کتابخوانی به رشته‌های مختلف علوم قرآنی، علوم اجتماعی و فلسفی، علوم طبیعی کشیده شد. در سلسله عباسیان نهضت ترجمه آثار یونانی به عربی راه افتاد و ائمه شیعه نیز در جلوگیری از القائات سوء و افکار باطل ترجمه شده به ارائه افکار مترقی و عالی می‌پرداختند.» (السباغی، ۱۳۷۳: ۶) در (باقی، ۱۳۸۱)

با غنی‌تر شدن علوم اسلامی و تخصصی شدن آنها، آموزش تخصصی علوم اسلامی در اغلب موارد به مدارس ساخته شده در جنب مساجد منتقل شد.

در دوران معاصر «با شکل‌گیری دولت و ملت‌های جدید در جوامع اسلامی یا تحول در ساخت حکومتی ملت‌های کهن، حکومت‌ها به تأسیس نهادهای آموزشی جدید پرداختند. این امر خود به خود بر آموزش در مدارس و مساجد تأثیر گذارد. دو واقعیت نیز در این میان خودنمایی می‌کرد: توسعه اقتصادی (نیاز به نیروهای متخصصی که آموزش سنتی نمی‌توانست چنین محصولاتی داشته باشد) و تحولات اجتماعی ناشی از تماس با غرب (ظهور نقش‌های جدید که آموزش‌های تازه‌ای می‌طلبد). در این نظام آموزشی جدید، حتی آموزش‌های دینی تا حد تعلیمات دانشگاه پیش بینی شد تا مجموعه آموزش‌های سنتی ناکار کرد شوند. عنصری که باعث تداوم آموزش سنتی می‌شد آن بود که تبلیغ و دعوت دینی به نیروهای آموزش دیده‌ای نیاز داشت که نهادهایی مثل وقف یا تمهیداتی مثل خمس

هزینه‌های آن را تأمین کرده و مستقل از دولت بودند» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۶۴)

۲-۴-۳- کارکرد اجتماعی

«با مراجعه به تاریخ صدر اسلام درمی‌یابیم از جمله کارهایی که در مسجد انجام می‌گرفت، این بود که مردم در این مکان جمع می‌شدند و مشکلات اجتماعی را بررسی می‌کردند و به رفع آن اهتمام می‌ورزیدند و همچنین در مود مصالح اسلام و مسلمانان به شور و مشورت می‌پرداختند. پس امروز هم مسجد، باید خانه‌آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آنها باشد.

امام خمینی (ره) در گفتاری این نقش مسجد را مورد تأکید قرار داده و می‌فرماید: این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (ص) مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده. این طور نبوده است که در مسجد پیغمبر همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی‌اش بیشتر بوده. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند. (صحیفه نور، ج ۱۸: ۶۷)

از آنجا که طبق آموزه‌های اسلامی هر عملی که به قصد قربت و در راه خدا انجام گیرد عبادت محسوب می‌شود، «انواع فعالیت‌های دیگر می‌توانند توجیه دینی پیدا کرده و به قلمرو مسجد راه پیدا کنند. این امر بالاخص هنگامی رواج پیدا می‌کند که نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به درستی انجام ندهند یا اینکه اصولاً نهادهایی برای بر عهده گرفتن آن گونه خدمات و کارکردها در جامعه وجود نداشته باشد.» (باقی و همکاران ۱۳۸۱: ۲۴۳) در این حال بسیاری از امور عمومی

مردم در مسجد رتق و فتق می‌شوند.

در صورتی که در مساجد فعالیت‌های اجتماعی بسیار زیادی رخ دهد و این کارکرد در مقابل کارکرد نیایشی مسجد از حضور پررنگ‌تری برخوردار باشد پیامدهای خاصی را به دنبال می‌آورد که بعضاً با کارکرد نیایشی در تعارض قرار می‌گیرد.

«در جوامعی که کارکردهای اجتماعی مساجد غلبه می‌کنند یا کارکردهای اجتماعی هم عرض با کارکرد نیایشی جلوه‌گر است، مسجد مرکزیت بیشتری پیدا می‌کند و در مناطق مسکونی، در مرکز منطقه واقع می‌شود یا اگر تعداد مساجد زیاد باشد، آن دسته از آنها که پوشش بیشتری به مناطق مسکونی می‌دهند کارکرد اجتماعی بیشتری پیدا می‌کنند. این مساجد به مراکز اداری یا حکومتی نزدیک‌تر هستند، در دل بازارها جای دارند، به مجالس قانونگذاری نزدیکند یا مراجعه‌کنندگان به آنها افراد دانشگاهی و دیگر نخبگان هستند. بدین ترتیب است که این گونه مساجد براساس کارکردهای خاص و مخاطبان خاص تمایز پیدا می‌کنند و حتی ساخت سلسله مراتبی جامعه در ترتیبات فضایی آنها مؤثر واقع می‌شود... این مساجد به روش مشارکتی اداره می‌شوند و انواع فعالیت‌های آنها بر اساس همکاری افرادی که ارتباط بیشتری با مسجد دارند سازمان داده می‌شود. تأسیس این گونه مساجد به بودجه‌های زیادی نیاز دارد که براساس مشارکت افرادی از طبقات خاص، بودجه‌ها و میزان خدمات مسجد تفاوت پیدا می‌کند. مراسم و آیینها در این گونه مساجد یک طرح و زمان بندی خاص پیدا می‌کنند و افرادی نیز به خدمت دائمی آن در می‌آیند.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۵)

همانند دیگر کارکردهای مساجد، پدیده‌ای که این کارکرد را نیز به چالش

کشیده است، بروز مدرنیته و فرایند نوسازی می‌باشد. «جهت فرایند نوسازی بدان سمت است که بخش عمده‌ای از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تحویل کند و مسجد صرفاً کارکرد نیایشی داشته باشد. این امر البته از مخالفت بنیادی نوسازی و تجدید با دین ناشی نمی‌شود، بلکه اصولاً نوسازی در جهت ایجاد نهادهای تخصصی برای پاسخ دادن مداوم و بهینه به نیازهای مردم است. بسیاری از کارکردهای اجتماعی مسجد در دنیای امروز به نهادهایی که جامعه چاره‌ای به جز ایجاد، تقویت و گسترش آنها ندارد تحویل شده‌اند و از این جهت حتی اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیم داشته باشند اولاً مجبور به محدود کردن این نقش‌ها هستند. ثانیاً خود را فقط باید به صورت یکی از نهادهای عرضه‌کننده آن خدمات و کارکردها (و نه تنها عرضه‌کننده آنها) معرفی کنند و ثالثاً در محدوده همان کارکردها می‌بایست به نحوی تخصصی به موضوعات (حتی وعظ و خطابه) پردازند تا بتوانند در کنار رقبای جدی به رقابت پردازند. به عنوان نمونه انواع فعالیت‌های فرهنگی (در حوزه‌هایی مثل سینما، تئاتر، موسیقی، هنرهای نمایشی، هنرهای تجسمی و...) در انواع نهادهای عرفی (دولتی، عمومی و خصوصی) در حال انجام است... اگر به عنوان مثال مساجد بخواهند به امور فقرا و درماندگان رسیدگی کنند متوجه خواهند شد که تنها یکی از نهادهای خدمات‌دهنده خواهند بود و با تخصصی شدن و رقابت و همکاری با دیگر نهادها می‌توانند در این عرصه باقی بمانند.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۸)

۲-۴-۲- کارکرد سیاسی

نقش سیاسی مساجد در طول تاریخ جوامع اسلامی (به جز مقطع صدر اسلام)

بیشتر به صورت غیر مستقیم بوده است. این کارکرد در قرون جدید و با پیشگامی اصلاح گرایان در جوامع اسلامی پر رنگ تر شد. اصلاح گرایانی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده، علامه اقبال لاهوری و دکتر شریعتی از مسجد به عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش‌های سیاسی اصلاحی در قرون اخیر استفاده کرده‌اند.

«این رفتارها ابتدائاً در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می‌شده است (جلسات تفسیر قرآن، بیان احکام اسلام، بزرگ‌داشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و...) ولی به دلیل عدم وجود مجراهای سیاسی برای ظهور دغدغه‌ها و تمایلات دینی، خود مسجد به نوعی پایگاه سیاسی تبدیل می‌شده است.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۰۰)

باید توجه داشت که مسجد در جوامع مسلمان با توجه به آموزه‌های دینی بسیار زیاد همچون حدیث «من اصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم» ظرفیت بروز رفتارهای سیاسی را در مقایسه با نهادهای دینی در ادیان دیگر به درجات بسیار بالاتری دارد.

از نظر تاریخی نیز شاهدیم که «پیامبر اسلام اولین مسجد را در مدینه نزدیک به خانه خویش ساخت و آن را مرکزی برای اداره امور سیاسی امور و مباحث و جدال‌ها قرار داد... همچنین در تاریخ اسلام، مسجد محلی برای خشونت‌های سیاسی (مثل قتل دو خلیفه از چهار خلیفه صدر اسلام) بوده است.» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۰۱)

اما تزریق سیاست به مساجد، این مراکز را به چهار شکل ممکن در آورده است:

۱- مرکز حزبی؛

۲- دار الندوه (محل مشورت)؛

۳- پارلمان محله؛

۴- خانه شهروند.

همچنین غیر از صدر اسلام به دلیل شکل گیری دار الاماره‌ها مساجد کمتر مرکز تشکیل شوراهای مسلمانان در امور عمومی خویش بوده‌اند. چرا که در کل حکومت‌ها در جوامع مسلمان به صورت استبدادی بوده‌اند و مشارکت سیاسی توده‌ها را برنمی‌تافته‌اند. اما دو شکل دیگر یعنی خانه شهروند یا پارلمان محله در مساجد جاری بوده و هستند. نقش سیاسی مساجد را باید عمدتاً در نقش اجتماعی و مدنی آنها جستجو کرد: آنجا که نقش اجتماعی و مدنی مفهوم سیاسی پیدا می‌کرده مسجد سیاسی می‌شده است و آنجا که کارکردهای اجتماعی مستقل از سیاست جاری پنداشته می‌شده، مسجد نیز کمتر سیاسی می‌شده است. (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۰۷)

مسجد و انقلاب اسلامی

یکی از موفق‌ترین حرکت‌های سیاسی در چند دهه اخیر، انقلاب اسلامی ایران است. این انقلاب از جهات بسیاری، از دیگر انقلاب‌ها متمایز است. یکی از این نقاط تمایز، پایگاه دینی این انقلاب در عصر گریز از ایدئولوژی‌های آسمانی بود. مساجد به عنوان فراگیرترین مرکز دینی در اسلام، در این انقلاب نقش حساسی داشتند.

امام خمینی (ره) به عنوان رهبر این انقلاب، به تاسی از سنت اسلامی در عصر

پیامبر، اعتقاد خاصی به اجتماع میان سیاست و اسلام حول محور مساجد داشتند. «امام امت در سالهای دور، در همان ایامی که از سوی حکومت وابسته شاه به ترکیه و از آنجا به نجف تبعید شدند، در اولین نطق خود در نجف در مسجد شیخ انصاری در حضور بسیاری از علما و فضلا چنین گفتند: «اسلام سیاست دارد، برنامه اداره امور مملکت دارد، ممالک بزرگ را اداره می کند. بر رؤسای جمهور، سلاطین و دول اسلامی است که اسلام را به عالم معرفی کنند تا مسیحی ها خیال نکنند که اسلام چون مسیحیت است و مسجد مثل کلیسا است. وقتی نماز در مسجد برپا می شد، تکلیف معین می کردند. در مسجد شالوده جنگ ریخته می شد. در مسجد تدبیر اداره ممالک می شد. کلیسا فقط برای عبادت و نزدیکی به خدا - علی زعمهم - است، لکن مسجد مسلمین در زمان رسول خدا و در زمان خلفایی که بودند، مرکز سیاست اسلام بود. در زمان رسول خدا، در زمان حضرت امیرالمؤمنین و در زمان دیگران در روز جمعه در خطبه جمعه مطالب سیاسی، مطالب مربوط به جنگ ها و مربوط به سیاست مدن مطرح می شد.

۲-۵- چالشهای مساجد در دوران معاصر

چالش های امروزی مساجد، بازتابی از چالش های یک جامعه توسعه نیافته شرقی در تنگنای انتخاب میان سنت و تجدد است. سنت غنی و اصیل و بدون پیرایه های زاید اسلامی بعد از آنکه دچار تطور و ارتجاع گردید و نه تنها از نوزایی باز ماند بلکه در اوج انحطاط خویش، ضدیت با نوزایی و بازنگری و چنگ زدن به سلفی گری جزء خصیصه های آن قلمداد شد، در مقابل تجدد غربی خلع سلاح گردید. چالش بین سنت و تجدد در جامعه ایرانی، برخاسته از انتخاب میان داشتن

نگاه آسمانی به جهان هستی و یا نگرستن به جهان هستی از نگاه زمینی و بریده از ماوراء است. فترت سنت اسلامی در جامعه ایران از سویی، و یکه تازی تجدد و مدرنیسم غربی و پیشرفتهای خیره کننده آن از سوی دیگر، چند صباحی است که جامعه ایران را بر سر دو راهی عظیمی قرار داده است. تأسف بارتر اینکه در این چند صباح، اغلب، راه حل های افراطی و تفریطی برگزیده شده اند. گاه تمام تجربیات بشری به دست آمده در سایه تجدد مدرنیسم انکار شده و عجیب تر آنکه، همان سنت اسلامی ناپیراسته و تحریف شده به عنوان راهکار جایگزین معرفی می گردد. گاهی نیز عقبه تاریخی و فرهنگی جامعه که شدیداً متأثر از سنت دینی اسلامی می باشد، به هیچ انگاشته شده و له له زنان به سمت تجدد (یا بهتر بگوییم: پوسته بیرونی تجدد) گام برداشته شده است؛ بدون آنکه حتی ادبیات تجدد و مدرنیسم به درستی و همان گونه که منظور نظر نظریه پردازان غربی باشد، ترجمه گردد. (طباطبایی، ۱۳۸۳)

در حال حاضر، وضعیت جامعه ایرانی، یک وضعیت دارد که رفتارهای سرزده از انسان ایرانی نه در قالب سنت می گنجد و نه در چارچوب تجدد امکان تعریف دارد. هنوز انسان ایرانی تکلیف خویش را با سنت و تجدید روشن نساخته است.

مهمترین چالش پیش روی مساجد در دوران معاصر، ناکار آمد شدن نقش آن در جامعه سرگردان میان سنت و تجدد است. کساد و از رونق افتادگی کنونی شایع در مساجد از آن رو است که در سه دهه اخیر تغییرات محیطی بسیار شدیدی در جامعه رخ داده است: تمایل به بهره گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آنها نیست) در جامعه سنتی باعث گردید تا مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد حال آنکه مشابه چنین مظاهری در پرتو سنت اصیل اسلامی موجود بود. در این وضعیت،

به علت پیاده شدن الگوهای اجتماعی متجدد، کارکردهای اجتماعی نهادهای سنتی به نهادهای مدرن تحویل شد بدون آنکه برای ظرفیت خالی شده نهادهای سنتی تدبیری اندیشیده شود. در عین حال، مساجد و متولیان مساجد، نسبت به این رخدادهای شگرف محیطی بی توجه بوده و سرگرم به وظایف سنتی خویش بودند و هنگامی که عدم اقبال عموم را حس کردند به جای جستجوی علت اصلی، به معلولها پرداخته و سعی در مبارزه با معلول آنها نمودند. حتی در این راه دچار خطای ادراکی شده و گاهی «دین‌گریزی»! را در جامعه علت عدم اقبال به مساجد برشمردند در حالی که تحقیقات علمی نشان‌دهنده مطلب دیگری است و آن اینکه میزان دین‌داری در جامعه بسیار بالا است اما تجلی و نوع دینداری در مقایسه با گذشته، تفاوت کرده است و جامعه به ویژه نسل جوان، در پی الگوهای ایمانی هویت دینی برای خویش هستند، اما متأسفانه، مساجد به عنوان مراکز دینی از پاسخگویی به چنین نیازی عاجز می‌باشند.

مؤید این ادعا گزارش آماری وزیر محترم فرهنگ و ارشاد اسلامی در اجلاس سراسری نماز در اصفهان است که نکات برجسته آن چنین است:

«در حوزه باورها و اعتقادات (پابندی‌هایی مثل توحید و آخرت، ایمان به غیب و تجربه دینی) ۹۴ درصد مردم به صراحت بر اعتقادات دینی خود تأکید کرده‌اند و ۶ درصد مابقی نیز به طور مطلق این باورها را انکار نکرده‌اند.

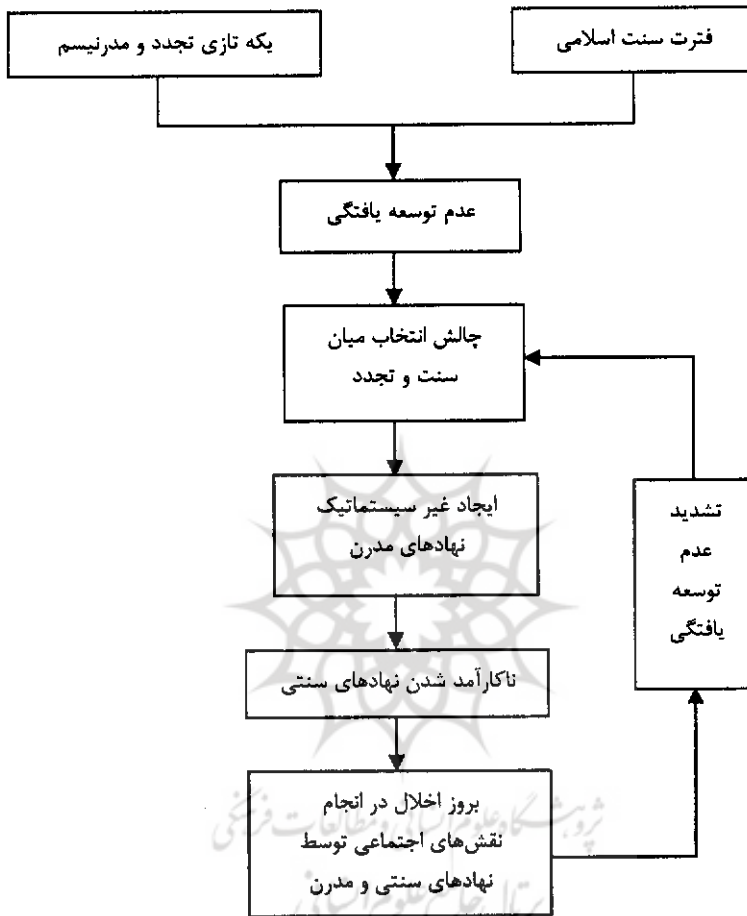
در باب شکل مناسکی (رفتاری) دینداری و ظهور و بروز باورها، نسبت مستقیمی بین نوع فعالیت مذهبی و سطح سواد وجود دارد. برای نمونه، هر چه سطح سواد در افراد افزایش پیدا می‌کند، خواندن قرآن زیادتر می‌شود در حالی که این نسبت در رفتن به جلسه قرآن روند نزولی می‌یابد. این امر می‌تواند ناشی از گسترش فردیت در

وضع کنونی جامعه و عالم باشد و یا از این امر ناشی شود که جلسات دینی و مذهبی ما متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی متحول نشده‌اند و یا آموزش قرآن با شیوه‌های جدید نیازی به رفتن به جلسه قرآن برای آموختن ندارد. شاید یکی از دلایل این است که ما متناسب با شرایط جدید اجتماعی، امکانات، نهادها و شکل‌های جدیدی را طراحی نکرده و یا برای شکل‌گیری آن سیاست‌های مشخصی طراحی نکرده‌ایم... یک فرد باسواد بیشتر در جلسات سخنرانی شرکت می‌کند، در حالی که سایر افراد بیشتر به مجالس عزاداری (بدون سخنرانی) می‌روند. تحصیل‌کردگان در برنامه‌های مذهبی در محل کار بیشتر حضور پیدا می‌کنند. در حالی که افراد با سطح تحصیلات پایین‌تر بیشتر در نماز جماعت مساجد شرکت می‌کنند. البته این قاعده کلی نیست و برخی مساجد با توجه به موقعیت مکانی و یا شأنت علمی امام جماعت پایگاه تحصیل کرده‌هاست.»

بنابراین می‌توان فرایند بروز چالش‌های کنونی در مساجد را در نمودار زیر

خلاصه نمود:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

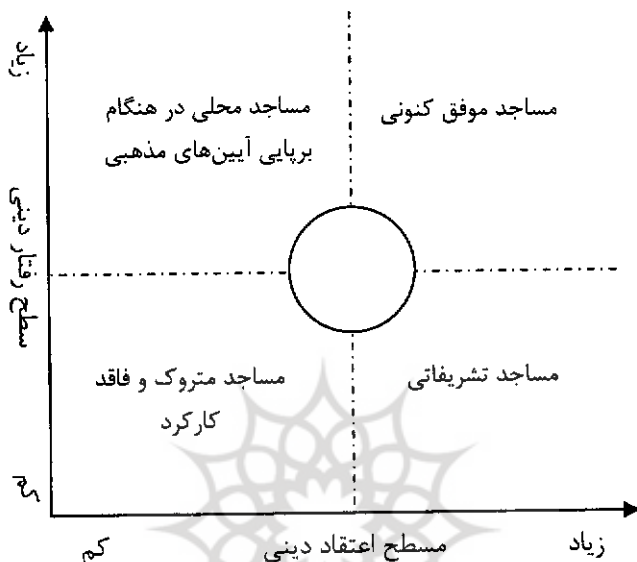
نمودار شماره ۱: فرایند بروز چالش‌های کنونی مساجد

شاید بتوان چنین نتیجه گرفت که بسیاری از ضعف‌هایی که طی تحقیقات میدانی به آنها اشاره شده، همگی معلول‌های چنین علل و شرایطی باشند. «ایراد به نحوه

عملکرد هیئت‌های امانا و چگونگی نگرش‌ها و دیدگاه‌های اعضا نسبت به مسایل روز جامعه، ارجحیت یافتن تعهد بر تخصص به میزانی که کارایی اعضای مسجد را مورد سؤال قرار داده است و... نمی‌تواند معیارهای قابل قبولی برای هدف مهم عبادتگاه‌های مسلمانان یعنی جذب و تربیت نسل جدید باشد، خطیبان ناآگاه به مسایل روز که به جای طرح پرسشها و نیازهای جوانان و دادن پاسخ‌های منطقی به آنها، این پرسش‌ها را تحریم می‌کنند، پرداختن به مراسم سنتی عزاداری و روضه خوانی به شکل و شمایل دو یا سه دهه پیش (فارغ از محتوای آن) کیفیت و کمیت بسیار نامطلوب کتابخانه‌های اکثر مساجد (در مقایسه با دیگر کتابخانه‌های موجود در جامعه) برنامه‌هایی که تنها برای پیران قابل استفاده است (و نه جوانان امروز عصر اطلاعات) همگی بدین خاطر است که «ساختار فکری، اداری، اجرایی و محیطی مساجد در سال‌های گذشته به گونه‌ای بوده که همپای تحولات سریع و پرشتاب جامعه رشد نکرده و تا حد زیادی، سنتی باقی مانده است. متأسفانه تفکر رایج در مساجد این بوده که جوانی که شایستگی آمدن به مسجد و شرکت در نماز جماعت و گوش سپردن به مجالس و عظ و تذکر را ندارد، بهتر آن است که به مسجد نیاید و به هر جا که می‌خواهد برود؛ مسجد باید از وجود جوانان بد فکر و بد کردار پاک باشد. این طرز فکر، اردوی مقابل مساجد را تقویت کرده و مساجد را دچار ضعف بیشتری نموده است. در نتیجه، مساجد که روزگاری مرکز بحث و درس و تعلیم و عبادت و مذاکره و مباحثه علمی و دینی و اجتماعی بوده، اکنون به عبادتگاه‌های فصلی تبدیل شده است. جاهایی که فقط چند روز محدود در طول سال شلوغ هستند و بعضی از آنها توفیق آن را دارند که در بیشتر روزهای سال، نماز مغرب و عشاء را با جماعتی چند نفره یا چند ده نفره برگزار کنند.» (زائر، مرداد ۷۹، شماره ۷۰،

مسجد، مسجدی‌ها و چند کلمه حرف حساب

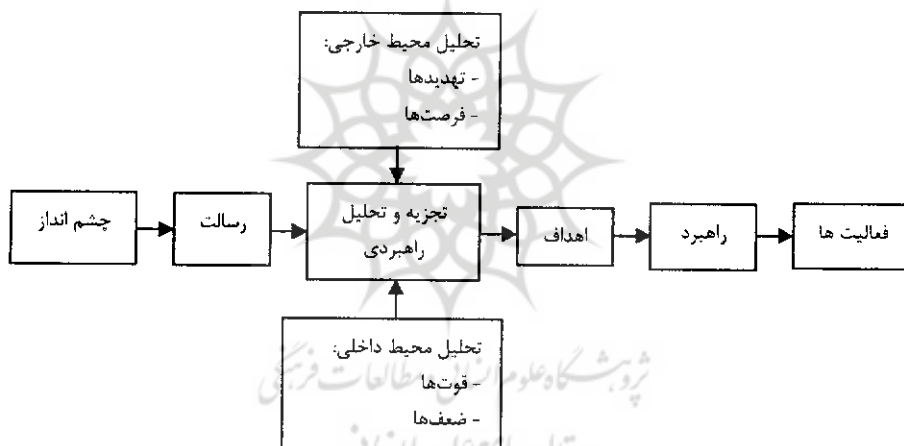
نمودار شماره ۲: جایگاه مساجد با توجه به هویت‌های دینی

مساجد کنونی در جامعه طبق نمودار بالا به علت جدی عملکردشان در هر یک از ابعاد سطح اعتقاد دینی و سطح رفتار دینی، اکثر در حیطه دایره مشخص شده مرکزی قرار می‌گیرند و به ندرت ممکن است مساجدی در نقاط حدی نمودار وجود داشته باشد. دلیل این امر نیز به میزان آگاهی نهفته در افکار عمومی جامعه در اثر تکرار مداوم مدل «فرایند بروز چالش‌ها» ارتباط دارد. افکار عمومی جامعه نسبت به متغیر مداخله‌گر در نمودار «فرایند بروز چالش‌ها» حساس شده و به دنبال راه کاری برای خروج از این فرایند می‌باشد. این وضعیت می‌تواند علامت وجود آمادگی برای تغییر در جامعه در مسائل مربوط به حوزه دین و مراکز دینی باشد که

باید به عنوان فرصتی برای انجام تغییرات مطلوب توسط نخبگان و برنامه ریزان جامعه درک گردیده و از آن کمال استفاده به عمل آید.

۲-۶- مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی

با توجه به ادبیات پیش گفته، مدل مطلوب مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیر انتفاعی و غیر دولتی از منظر این تحقیق، بر مبنای مدل مدیریت راهبردی (استراتژیک) قابل طراحی است.

نمودار شماره ۳: مدل مدیریت راهبردی (استراتژیک) مساجد

بر مبنای این مدل، مسجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی در هر منطقه جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و...) طبق نیاز سنجی از اجتماع دین داران و به صورت داوطلبانه به وجود می آید. چشم انداز مساجد در وضع مطلوب، فعالیت در یک جامعه دارای هویت دینی مبتنی بر ایمان می باشد. چنین مسجدی دارای کارکرد

(به معنای علوم اجتماعی) یا همان رسالت به معنای علم مدیریت «کمک به تعالی انسان‌ها» است. مطابق با نظریه سلسله مراتب نیازهای مازلو، «رسالت» مسجد کمک به برآورده شدن نیاز «خود شکوفایی» انسان‌ها یا فرا نیازهای آنان می‌باشد. این «نیاز خود شکوفایی» یا «فرا نیازها» در دو بعد قابل بسط می‌باشد:

الف - در بعد اعمال نیایشی

در بعد نیایشی که یکی از جنبه‌های بسیار مهم نیاز خود شکوفایی است، مساجد باید به «شکل‌گیری هویت دینی مبتنی بر ایمان در جامعه» کمک کنند. مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه با ایجاد یک بستر مشارکتی و فراهم کردن آزادی لازم برای طرح هر نوع پرسش پیرامون چالش‌های امروزی دین، سعی در حل «چالش‌های دین‌داری در دنیای معاصر» می‌نماید. این چالش‌ها برای مساجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی ماهیتی دوگانه دارند. از طرفی «تهدید» محسوب می‌گردند اما از بعدی دیگر به خاطر آنکه زمینه را برای ایجاد هویت دینی مبتنی بر ایمان فراهم می‌کنند، باید «فرصت» تقلی شوند. از یک طرف، «تهدید» اصلی برای مساجد، تبلیغ و گسترش هویت دینی آیینی از سوی بعضی منابع است که دین را از ماهیت غنی خویش تهی ساخته و آن را مختص بعضی ایام و مناسبت‌ها می‌گرداند.

از طرف دیگر، مهم‌ترین نقطه قوت مسجد، همانا به عنوان یگانه پایگاه دینی اسلام در جامعه است که افراد جامعه از مسجد به عنوان چنین پایگاهی انتظار دارند تا هویت دینی شان را شکل دهد. باید توجه نمود که انزوای کنونی مساجد نه به علت قدرت رقابیی چون تلویزیون و دیگر رسانه‌های عمومی بوده بلکه، نشانگر عدم استفاده بهینه مساجد از چنین نقطه قوتی می‌باشد. ایجاد بستر مناسب برای پاسخگویی به چالش‌های طرح شده در برابر دین و دین‌داری، با انواع ابزارها و روش‌ها، از جمله

«مدیریت مشارکتی و سیستم پیشنهادها» و همچنین رعایت اصول «مشارکتی مداری»، نقاط «قوت» مسجد به عنوان یک سازمان غیر دولتی و غیر انتفاعی را تقویت خواهند نمود.

ب - در بعد فعالیت‌های غیر نیایشی

در بعد فعالیت‌های غیر نیایشی، اعضای داوطلبانه مسجد به عنوان یک سازمان دینی در قالب مدل مدیریت راهبردی به هر نوع فعالیتی که به «تعالی» اعضای سازمان کمک کند، دست می‌زنند. سازمان با شناسایی راهبردی قابلیت‌ها و توانایی‌های اعضای خود شکوفای خود، زمینه را برای ارضای این نیازها از طریق فعالیت‌های داوطلبانه فراهم می‌سازد به طوری که این فعالیت‌ها در راستای رفع نیازهای راهبردی اعضای دیگر سازمان که در طبقات پایین‌تر سلسله مراتب مازلو قرار دارند، باشد، تا به صورت تدریجی با برطرف شدن این نیازها در آنان، «نیازهای خود شکوفایی» در این دسته از اعضا نیز به مرحله بروز برسند.

در این زمینه برخی از «نقاط قوت» مساجد را می‌توان به گونه زیر بیان کرد:
- پایگاه دینی بودن مسجد

- «عبادت» شمرده شدن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین

- وجود آمادگی در اغلب افراد جامعه برای انجام خدمات داوطلبانه در مسجد

برای دستیابی به اهداف «سازمان مسجد» در این بعد، مسجد و دست‌اندرکاران

آن باید سعی کنند «نقاط ضعف» ذیل را اصلاح کنند.

- عدم جامع‌نگری در فعالیت‌های جانبی مسجد

- عدم آگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری

- عدم آگاهی دست اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی
- عدم مشارکت دادن اعضا و نیازسنجی، برنامه‌ریزی، اجرا، ارزیابی و ...
- عدم رعایت اصول مشتری‌مداری
- عدم وجود ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد
- همچنین عدم کارایی و اثر بخشی بسیاری از سازمان‌ها و نهادهای موجود در جامعه نیز می‌تواند به عنوان «فرصتی» برای مسجد تلقی گردد تا با استفاده از نقاط قوت خود، در پی کامل کردن خلأهای موجود، اعضای خود را به سمت «تعالی انسانی» سوق دهد.

در این راستا وجود ساختار سلسله‌مراتبی در سازماندهی مساجد از سوی دولت، دخالت ارگان‌های متعدد در امور مساجد به مثابه «تهدید» برای «مساجد» به عنوان یک سازمان داوطلبانه» به شمار می‌روند، چرا که زمینه ایجاد احساس تعلق گروهی به سازمان داوطلبانه مسجد را در اعضا از بین می‌برد. برای رفع این تهدیدات ضروری به نظر می‌رسد تا تمامی مساجد فعال با تشکیل یک شبکه و کل واحد و منسجم فعالیت نمایند تا زمینه دخالت ارگان‌های متعدد در امور مختلف مساجد و سردرگمی‌های ناشی از آن از میان برود.

رهبری و هدایت تمام این مراحل (که خطرناک‌ترین فعالیت است) بر عهده «امام جماعت» به عنوان مدیر این سازمان داوطلبانه در نقش «رهبر سازمان» می‌باشد. بایسته است که «امام جماعت» در این نقش با کسب خصوصیات رهبری و انجام بهینه این نقش، این فعالیت‌ها را رهبری کند.

۳- روش‌شناسی تحقیق

در این تحقیق سعی بر آن است تا از طریق توصیفی و به روش پیمایشی به سؤال

تحقیق زیر جواب داد:

- مساجد کنونی موفق از لحاظ مدل نظری کار کرده‌های (رسالت‌های) یک مسجد موفق در دو بعد فعالیت‌های غیر نیایشی در چه وضعیتی قرار دارند؟

۱-۳- جامعه آماری تحقیق

جامعه آماری این تحقیق، مساجد موفق تهران بزرگ در سال ۱۳۸۳ است. مساجد موفق در این تحقیق عبارتند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در تهران به عنوان مساجد موفق شناخته می‌شوند.

۲-۳- نمونه آماری تحقیق

نمونه آماری این تحقیق نیز عبارتند از تعداد ده مسجد انتخابی از میان این مساجد موفق که توسط «مرکز رسیدگی به امور مساجد» معرفی گردیده‌اند. سعی شد تا نمونه آماری به صورت خوشه‌ای معرفی شده باشند به نحوی که دو مسجد در هر منطقه شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز تهران بزرگ مورد بررسی قرار گیرند. اما با کمال تأسف از میان ده مسجد انتخاب شده، تعداد شش مسجد به دلایل گوناگون، حاضر به همکاری نشدند و یا پرسشنامه‌های توزیع شده به صورت بسیار ناقص و مخدوش برگشت داده شد که به ناچار حذف شدند. بنابراین چهار مسجد باقیمانده نیز تنها به صورت «مطالعه موردی»^۱ بررسی گشتند. مساجد فوق عبارتند از:

مسجد اکباتان: واقع در میدان امام خمینی، خیابان اکباتان، مسجد بازار

مسجد جامع نارمک: واقع در میدان نارمک، مسجد منطقه بازار

مسجد سید الشهداء: واقع در شهرک فرهنگیان، مسجد منطقه مسکونی
مسجد روحانی: واقع در میدان خراسان، خیابان شهید حداد عادل، مسجد منطقه
مسکونی

۳-۳- روش جمع‌آوری اطلاعات

اطلاعات مورد نظر از طریق پرسشنامه‌ای که میان «دست اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان در فعالیتهای نیایشی و غیر نیایشی» این مساجد توزیع گردید، گردآوری شد. بدین طریق امکان مقایسه پاسخ‌های دو گروه «دست اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» نیز فراهم آمد.

۳-۳-۱- متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیتهای نیایشی

در مورد «فعالیت‌های نیایشی» مسجد میزان توفیق مسجد، در پاسخگویی به ۳ چالش مطرح در برابر دین در عصر حاضر و ۳ نیاز عمده انسان‌ها (به شرح زیر) مورد سنجش قرار گرفت:

- ۱- حل چالش علم و دین (سؤالات ۱۱ و ۶)
- ۲- حل چالش دین و سیاست (سؤالات ۱۰ و ۵)
- ۳- حل چالش دین و توسعه (سؤال ۴)
- ۴- کمک به رفع احساس تنهایی انسان معاصر (سؤالات ۱۴ و ۹ و ۲)
شامل متغیرهای فرعی زیر:
- ۴-۱- میزان کمک به برقراری روابط اجتماعی پایدارتر (سؤال ۱۴)
- ۴-۲- ایجاد تعلق گروهی نسبت به مسجد (سؤال ۲)

۴-۳- ایجاد حس خوش بینی و اعتماد به دیگران (سؤال ۹)

۵- برآوردن نیاز به پرستش (سؤالات ۱۳ و ۱۲ و ۸ و ۳)

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۵-۱- میزان ارضای نیاز به پرستش با شرکت در مراسم (سؤال ۸)

۵-۲- نحوه برگزاری مراسم (سؤال ۱۳)

۵-۳- میزان استفاده از مفاهیم ادعیه در زندگی روزانه (سؤال ۱۲)

۵-۴- علل حضور در مراسم نیایشی مسجد (سؤال ۳)

۶- برآوردن نیاز به آرامش (سؤالات ۷ و ۱)

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۶-۱- صبر در برابر مشکلات (سؤال ۱)

۶-۲- توکل در امور (سؤال ۱)

۶-۳- تسهیل در برقراری روابط اجتماعی (سؤال ۱)

۶-۴- امید به زندگی (سؤال ۱)

۶-۵- اعتماد به نفس (سؤال ۱)

۶-۶- میزان تأثیر مسجد در دستیابی به آرامش (سؤال ۷)

فرض محقق بر این است که مساجدی که دارای نحوه عملکرد مطلوبی در مورد این ۶ متغیر باشند، به احتمال فراوان به صورت آگاهانه و راهبردی در راستای ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان فعالیت می کنند و چالش های عمده مطروحه در حوزه دین را می شناسند و در صدد چاره اندیشی اند.

۳-۲- متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیت های غیر نیایشی

از آنجا که مساجد معرفی شده، مساجدی هستند که موفق شناخته شده اند و

دارای فعالیتهای جنبی متعددی هستند، ۴ ویژگی یک فعالیت راهبردی در مورد این فعالیتها مورد پرسش قرار گرفت تا مشخص گردد، مساجد موفق کنونی تا چه حد به صورت راهبردی فعالیتهای جنبی خویش را تعیین و اجرا می کنند؟
این چهار ویژگی عبارتند از:

۱- میزان مشارکتی بودن فعالیتها: شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱-۱- عدم دستوری بودن فعالیتها و متأثر نبودن از نهادهای سیاسی (سؤالات ۳۲ و ۲۹ و ۲۱)

۱-۲- مشارکت در برنامه ریزی فعالیتها (سؤال ۲۴)

۱-۳- مشارکت در اجرای برنامهها (سؤال ۳۳)

۱-۴- مشارکت در تأمین مالی برنامهها (سؤال ۳۰)

۱-۵- امکان طرح هر نوع سؤال (سؤال ۱۵)

۲- میزان رعایت اصل مشتری مداری: شامل متغیرهای فرعی زیر:

۲-۱- وجود امکانات جانبی رفاهی مطلوب (سؤالات ۲۳ و ۲۰)

۲-۲- برخورد خوب مسئولان مسجد (سؤال ۱۸)

۲-۳- ارزیابی مبتنی بر نظر مشتریان (سؤالات ۳۱ و ۲۶)

۲-۴- شناسایی عوامل دفع غیر مشتریان و اهتمام به رفع آنها (سؤالات ۲۸ و ۱۶)

۳- میزان نیاز سنجی در انجام فعالیتها: شامل متغیرهای فرعی زیر:

۳-۱- میزان استفاده از خدمات ارائه شده در مسجد (سؤال ۲۲)

۳-۲- میزان رفع نیاز از استفاده کنندگان از خدمات مسجد (سؤال ۲۷)

۴- میزان جامع نگری در انجام فعالیتها: شامل متغیرهای فرعی زیر:

۴-۱- هماهنگ بودن بخشهای مسجد (سؤال ۲۵)

۴-۲- پوشش دادن به تمام طیف‌های سنی در ارائه خدمات (سؤال ۱۷)
باز هم فرض این تحقیق بر این نهاده شده است که رعایت این ویژگی‌ها و اصول در تعیین و اجرای فعالیت‌های غیر نیایشی در مسجد باعث خودشکوفایی اعضای مسجد و کمک به آنها برای رسیدن به مراحل بالاتر سلسله مراتب نیازهای مازلو می‌گردد.

۳-۴- نحوه تحلیل پرسشنامه

برای پرسشنامه طرح شده، ۱۲۰ امتیاز در نظر گرفته شد. هر کدام از ابعاد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیر نیایشی دارای ۶۰ امتیاز می‌باشند.
هر کدام از شش متغیر مورد پرسش در بعد فعالیت‌های نیایشی دارای ده امتیاز هستند که این ده امتیاز به صورت مساوی بین سؤال‌های هر متغیر توزیع گردید. به نحوی که مسجدی که در بعد فعالیت‌های نیایشی، عملکرد کاملاً مطلوب داشته باشد، ۶۰ امتیاز به دست می‌آورد.

در بعد فعالیت‌های غیر نیایشی نیز به هر یک از چهار ویژگی مورد سنجش ۱۵ امتیاز تخصیص داده شد که بین سؤال‌های ویژگی به طور مساوی تقسیم گردید. مسجدی که در این بعد نیز دارای عملکرد کاملاً مطلوب باشد، ۶۰ امتیاز به دست می‌آورد.

۳-۵- روش تحلیل آماری

در هر مسجد حدود سی پرسشنامه میان نمازگزاران و پنج پرسشنامه میان متولیان (شامل امام جماعت، اعضای هیئت امنا و دست‌اندرکاران پایگاه بسیج مستقر در

مسجد) توزیع گردید.

ابتدا به ترتیب هر مسجد، نمودارهای میزان امتیازات کسب شده بر حسب اجزای دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیر نیایشی (به درصد) و همچنین میانگین کل این دو بعد از دید نماز گزاران و متولیان آن مسجد ارائه می‌گردد. سپس میزان معنا داری تفاوت میان نگرش‌های نماز گزاران و متولیان هر مسجد در مورد میانگین فعالیت‌های نیایشی و غیر نیایشی با استفاده از آزمون T- student و طبق فرمول‌های ذیل تعیین درجه آزادی و آماره آزمون T سنجش می‌گردد. آزمون T انجام شده در هر مورد از نوع آزمون دو طرفه با میزان خطای $\alpha = 10\%$ می‌باشد. علت استفاده از این فرمول‌ها نیز کمتر بودن حجم نمونه‌های اخذ شده نماز گزاران و متولیان از سی، کمتر بودن درجه‌های آزادی در هر آزمون از سی و همچنین فرض برابر نبودن و اریانس‌های دو جامعه آماری نماز گزاران و متولیان در هر مسجد می‌باشد. (آذر و مؤمنی، ۱۳۸۱: ۱۰۷)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

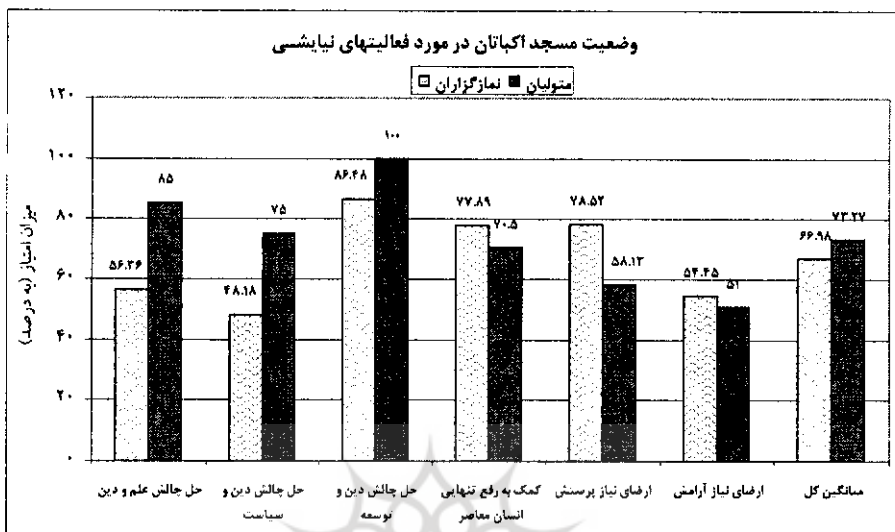
۴- یافته‌های حاصل از بررسی نمونه‌ها

۴-۱- مسجد اکباتان

واقع در میدان امام خمینی، خیابان اکباتان، مسجد منطقه بازار

حجم نمونه نماز گزاران : ۲۲ نفر

حجم نمونه متولیان : ۴ نفر

واریانس امتیاز کل فعالیت‌های نیایشی: (نمازگاران: ۷۳/۰۴) و (متولیان) ۳۸/۶۳

درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۵/۳۳

مقدار بحرانی: ± 2

آماره آزمون: ۱/۰۵ -

بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته نمی‌شود. یعنی تفاوت معنی‌داری

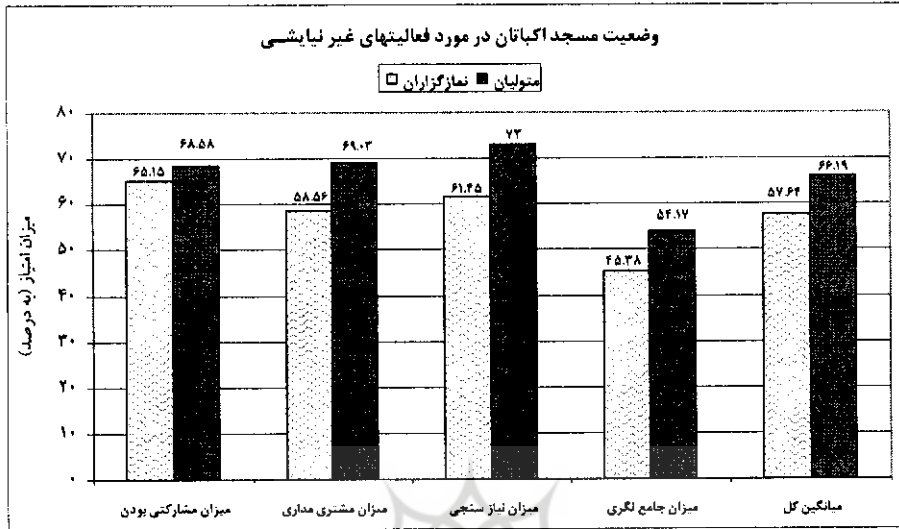
میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت‌های نیایشی وجود ندارد.

واریانس امتیاز کل فعالیت‌های غیر نیایشی: (نمازگاران) ۶۵/۵۲ و (متولیان)

۱۰۰/۱۵

درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۳/۷۵

مقدار بحرانی: $\pm 2/20$

آماره آزمون: ۰/۹۷ -

بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته می شود. یعنی تفاوت معنی داری میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت های نیایشی وجود ندارد.

۴-۲- مسجد جامع نارمک گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

واقع در میدان نارمک، مسجد منطقه مسکونی

حجم نمونه نمازگزاران: ۱۲ نفر

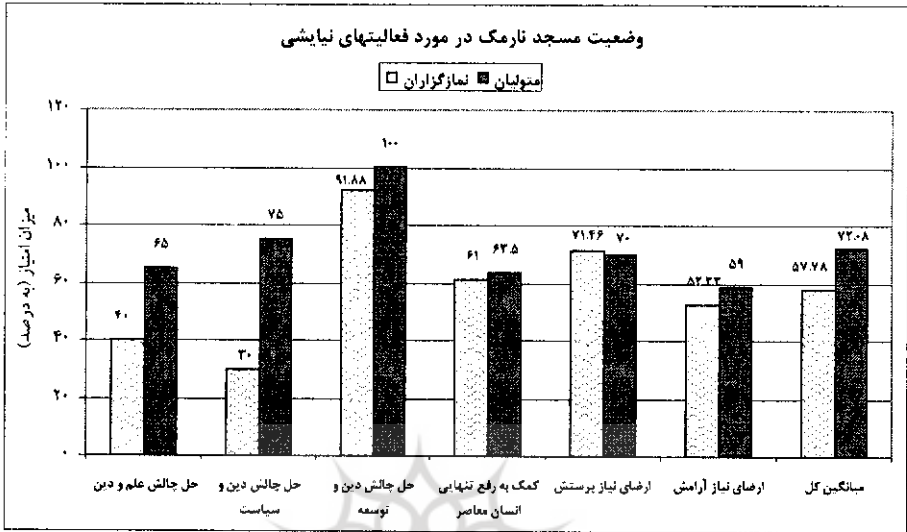
حجم نمونه متولیان: ۴ نفر

واریانس امتیاز کل فعالیت های نیایشی: (نمازگزاران) ۳۳/۰۲ و (متولیان) ۴۲/۹۸

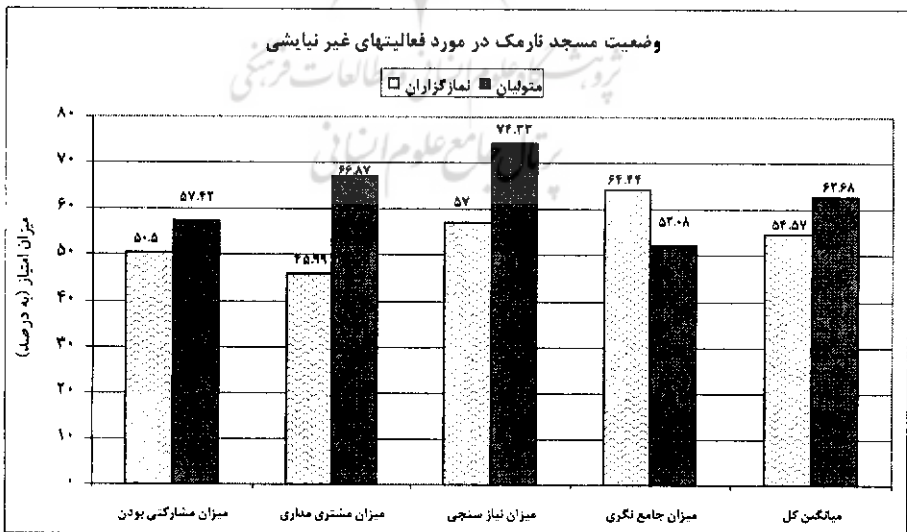
درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۶۵/۴

مقدار بحرانی: $\pm ۲/۰۸$

آماره آزمون: ۲/۳۴ -

بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته نمی شود. یعنی تفاوت معنی داری میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت های نیایشی وجود دارد.

واریانس امتیاز کل فعالیت‌های غیرنیایشی: (نمازگزاران) ۹۱/۰۶ و (متولیان)

۳۸/۰۷

درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۸/۲۶

مقدار بحرانی: $\pm ۱/۸۵$

آماره آزمون: $- ۱/۱۸$

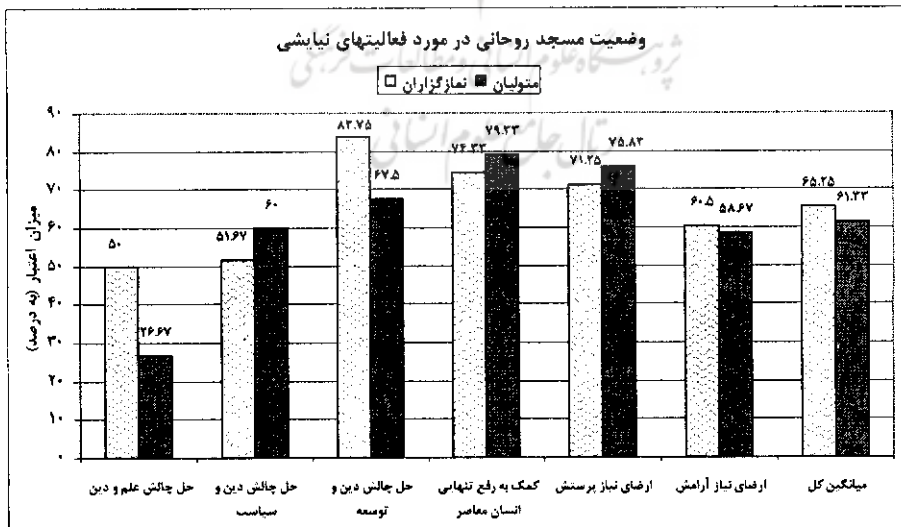
بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته می‌شود. یعنی تفاوت معنی داری میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت‌های نیایشی وجود ندارد.

۳-۴- مسجد روحانی

واقع در میدان خراسان، خیابان شهید حداد عادل، مسجد مسکونی

حجم نمونه نمازگزاران: ۱۲ نفر

حجم نمونه متولیان: ۳ نفر

واریانس امتیاز کل فعالیت‌های نیایشی: (نمازگزاران) ۷۹/۳۴ و (متولیان) ۱۲/۶۷

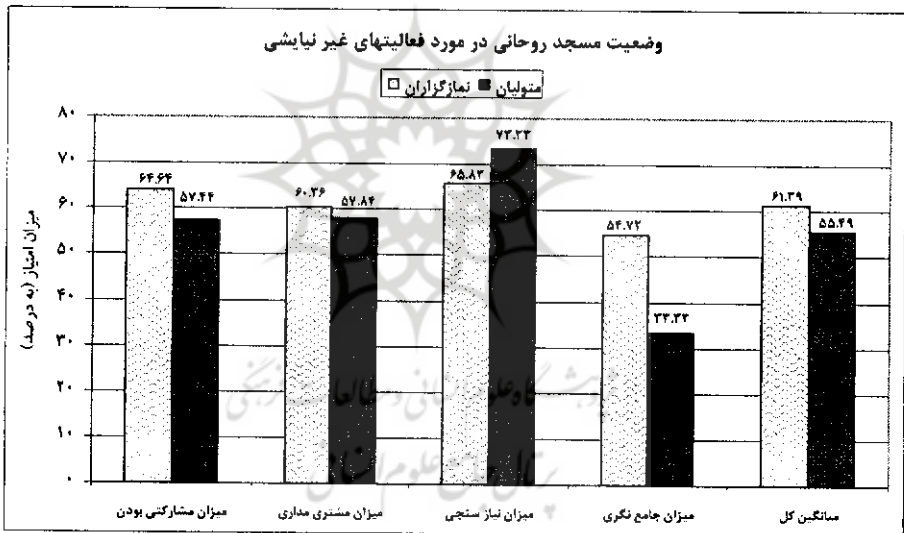
درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۹/۱۱

مقدار بحرانی: $\pm 1/8$

آماره آزمون: ۰/۷۱

بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته می‌شود. یعنی تفاوت معنی داری

میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت‌های نیایشی وجود ندارد.

واریانس امتیاز کل فعالیت‌های غیر نیایشی: (نمازگزاران) ۵۵/۳۰ و (متولیان) ۳/۱۷

درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۱۲/۸۹

مقدار بحرانی: $\pm 1/77$

آماره آزمون: ۱/۴۹

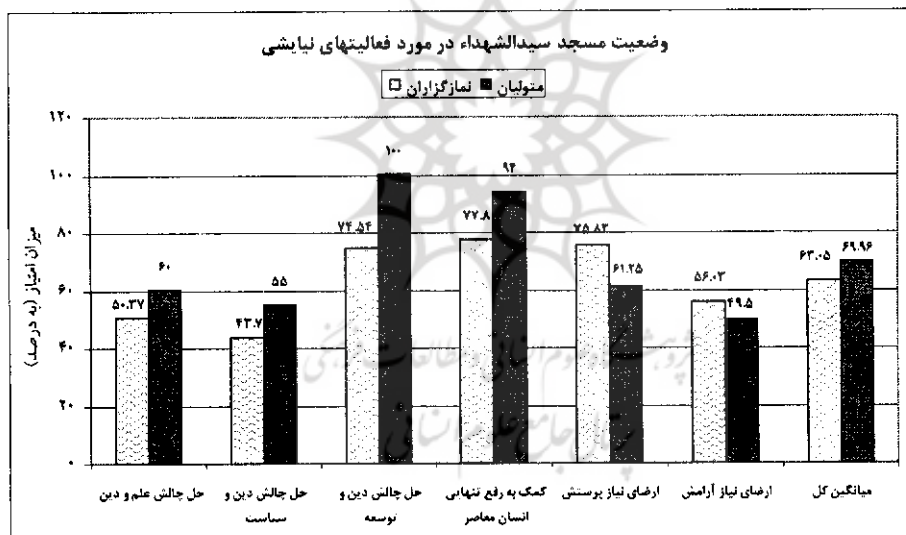
بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته می‌شود. یعنی تفاوت معنی داری میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت‌های غیرنیایشی وجود ندارد.

۴-۴- مسجد سیدالشهدا

واقع در شهرک فرهنگیان، مسجد منطقه مسکونی

حجم نمونه نمازگزاران: ۲۷ نفر

حجم نمونه متولیان: ۴ نفر

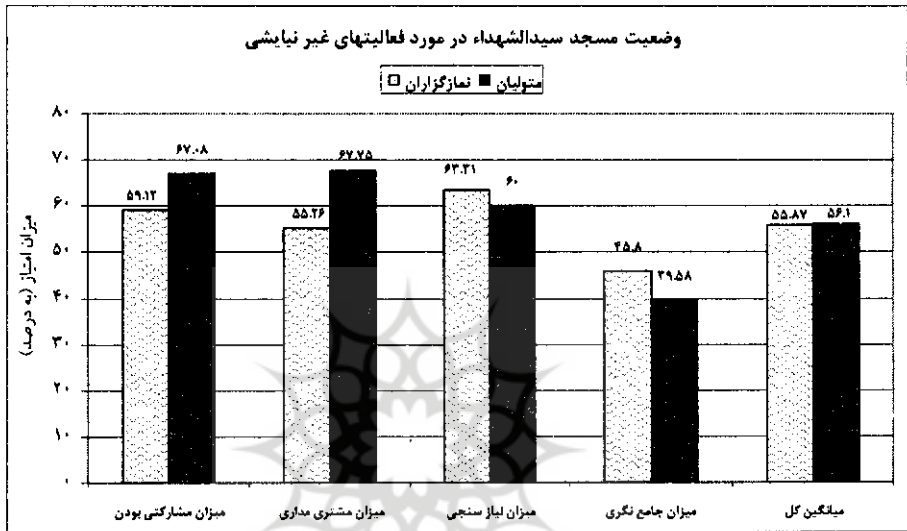
واریانس امتیاز کل فعالیت‌های نیایشی: (نمازگزاران) ۱۲۸/۸۸ و (متولیان) ۱۰۲/۲۶

درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۴/۲۱

مقدار بحرانی: ۲/۱۲ ±

آماره آزمون: ۰/۷۵ -

بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته می‌شود. یعنی تفاوت معنی داری میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت‌های نیایشی وجود ندارد.

واریانس امتیاز کل فعالیت‌های غیرنیایشی: (نمازگزاران) ۸۷/۷۱ و (متولیان)

۱۰۰/۹۶

درجه آزادی در $\frac{\alpha}{2}$ برابر ۵ درصد: ۳/۸۱

مقدار بحرانی: $\pm ۲/۲۰$

آماره آزمون: ۰/۰۳ -

بنابراین به احتمال ۹۰ درصد، فرض H_0 پذیرفته می‌شود. یعنی تفاوت معنی داری میان نظرات نمازگزاران و متولیان در مورد فعالیت‌های غیرنیایشی وجود ندارد.

۵- نتیجه گیری

هدف کلی از انجام این تحقیق، یافتن مدل مطلوب رسالت و مدیریت مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه از طریق انجام تحقیق کتابخانه‌ای و سپس توصیف مساجد موفق کنونی (که الزاماً از نظر مدل به دست آمده موفق نیستند) طبق مدل با استفاده از روش پیمایشی است. به عبارت دیگر این تحقیق تلاش دارد تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- ۱- مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیر دولتی و غیر انتفاعی از نوع مذهبی در جامعه کنونی ایران چه کار کردها (رسالت‌ها) ی مطلوبی می‌تواند داشته باشد؟
- ۲- مساجد کنونی موفق، به ایفای کدامیک از این کار کردها (رسالت‌ها) می‌پردازند؟

۱-۵- در مورد سؤال اول، با بررسی ادبیات نظری تحقیق، محقق به دو مدل در تبیین علت رخوت و انزوای کنونی مساجد دست یافت و سپس مدل مدیریت راهبردی را برای برون رفت از این وضعیت برای مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه پیشنهاد نمود. (به قسمت سوم مقاله مراجعه کنید)

۲-۵- اما در مورد سؤال دوم نیز، این تحقیق با عملیاتی کردن مدل مدیریت راهبردی در دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیر نیایشی، چهار مسجد را به صورت «مطالعه موردی» بررسی نمود. نتایج حاصل از این مطالعه را می‌توان به صورت زیر بیان کرد:

در هر دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیر نیایشی امتیازات کسب شده هر مسجد کمی بیش از حد متوسط و در حدود ۶۰ درصد کل امتیاز در نظر گرفته شده است. بنابراین حدس محققان مبنی بر جدی نبودن میزان موفقیت این مساجد، به

حقیقت نزدیک است.

از سوی دیگر تفاوت معنا داری بین دیدگاه‌های دو گروه متولیان مساجد و استفاده کنندگان مشاهده نمی‌شود.

۶- پیشنهادها

پیشنهاد بنیادی این تحقیق، فرهنگ‌سازی توسط تمامی نهادهای فرهنگ‌ساز جامعه برای ترویج هویت دینی / مبتنی بر ایمان در یک الگوی بومی توسعه است. در این راستا مساجد به عنوان یگانه پایگاه دینی به رسمیت شناخته شده از طرف دین مبین اسلام، «رسالتی» بسیار مهم دارند. بنابراین:

۱- میزان آگاهی دست اندرکاران امور مساجد نسبت به تغییرات محیطی و علل آن باید افزایش یابد.

۲- تغییر بنیادی در نگرش دست اندرکاران امور مساجد نسبت به جایگاه دین و مسجد در جامعه بر اساس مدل هویت دینی مبتنی بر ایمان و ارتباط آن با توسعه باید صورت گیرد.

۳- در این راستا یکی از ابزارهای مهم، استفاده از مدیریت راهبردی برای مساجد می‌باشد. بدین علت باید با برنامه‌های آموزشی اثربخش، این مدل به دست اندرکاران امور مساجد آموزش داده شود.

۴- پیش شرط فعالیت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه ریزی و مدیریت آن است. بدین منظور باید ابزارهای پذیرش، جلب، مدیریت و «رهبری» مشارکت اثرگذار اعضا در آن، به دست اندرکاران امور مساجد بالاحص ائمه جماعات آموزش داده شود. آموزشی

اثر بخش است که آموزش گیرندگان نسبت به مفید بودن مواد مورد آموزش اعتقاد داشته باشند و این امر نیز از طریق نهادهای فرهنگی مشارکت میسر است.

منابع

- انقلاب اسلامی ایران یا نهضت مسجد. مصاحبه با دکتر محمدیان، ماهنامه مسجد، شماره ۷۱، آبان (۱۳۸۲).
 من یک لیبرال محافظه کارم (۱۳۸۳). روزنامه شرق، ویژه نامه نوروز.
 مسجد، مسجدی‌ها و چند کلمه حرف حساب. مجله زائر، شماره ۷۰، مرداد (۱۳۷۹).
 آذر، عادل؛ مژمینی، منصور (۱۳۸۰). آمار و کاربرد آن در مدیریت. جلد دوم، تهران: انتشارات سمت.
 باقی، عمادالدین و همکاران (۱۳۸۱). پرستشگاه در عهد سنت و تجدید. مجموعه مقالات، تهران: نشر سرایی.
 شکوهی، فاطمه (۱۳۸۲). بررسی عملکرد آموزشی مساجد. ماهنامه مسجد، شماره ۷۱، آبان ماه.
 خمینی، روح‌ا... (۱۳۷۱). صحیفه نور. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 قوچانی، محمد (۱۳۷۹). یقه سفیدها (جامعه‌شناسی نهادهای مدنی در ایران). تهران: انتشارات نقش و نگار.
 قوچانی، محمد (۱۳۸۳/۲/۶). رساله فیلسوف‌نما (معرفی آخرین کتاب سید جواد طباطبایی). روزنامه شرق.
 نظری، مرتضی. مساجد، جامعه جوان ما و ضرورت توجه بیشتر. پرتال جامع علوم انسانی.
 هسلین، فرانسیس و همکاران (۱۳۷۸). سازمان فردا. جلد دوم، ترجمه فضل‌الله امینی، تهران: انتشارات فرا. مجلسی، علامه. بحارالانوار.

